

"ערי-גנים" במבט בין-יבשתי: תרבויות תכנון של אתמול, היום ומחר

ליאורה ביגון

מילות מפתח

ערי גנים
פרוורי גנים
אבנעזר הווארד
בריטניה
המיספרה צפונית
המיספרה דרומית
ערים בנות-קיימא

תקציר

על רקע הגשמות רעיונות "עיר גנים" להווארד תחילה בבריטניה של תחילת המאה העשרים ומיד אחר כך בעולם כולו, המאמר עוקב אחר מגוון הביטויים של תופעה תכנונית זו הן על ציר הזמן והן במרחבים גאוגרפיים שונים דרך סדרת מקרי-בוחן מייצגים ממספר יבשות. נראה כיצד במאה השנים האחרונות, תרבויות התכנון – תוצר של תהליכים סוציו-פוליטיים תלויי מקום ואזור – הכניסו שינויים ברעיון ההווארדיאני המקורי על מנת להתאים אותו ולהפוך אותו לרלוונטי להקשרן. לשינוי זה אופי שונה ומנעד ביטויים, החל מהגשמות קרובות יחסית לרעיון המקורי (לרוב בבריטניה וארה"ב), דרך יישום חלקי או רופף (לרוב באסיה ואמריקה הלטינית), ועד למקרים בהם נעשה שימוש במונח "עיר גנים" כמס שפתיים, לשירות צרכים שונים לחלוטין (לרוב באפריקה). בנוסף לתרומת המאמר בהיקף הגאוגרפי חסר התקדים של בחינת רעיונות "עיר גנים", נשזור בניתוח את השאלה כיצד השיח על הקיימות הסביבתית והחברתית משתלב, בעיקר מתחילת המאה העשרים ואחת, בתרגומים הרגיונליים של רעיונות "עיר גנים" באזורים נבחרים. זאת תוך בחינה ביקורתית של אג'נדות תכנוניות (או העדרן) על רקע אתגרים שמציבים תהליכי האורבניזציה המואצים, בחינת משמעות הטרימינולוגיה שנבחרה עבור הפרויקטים, ומבט לעתיד הקרוב.

ביגון, ל' (2025). "ערי-גנים" במבט בין-יבשתי: תרבויות תכנון של אתמול, היום ומחר. *תכנון*, 22 (1).

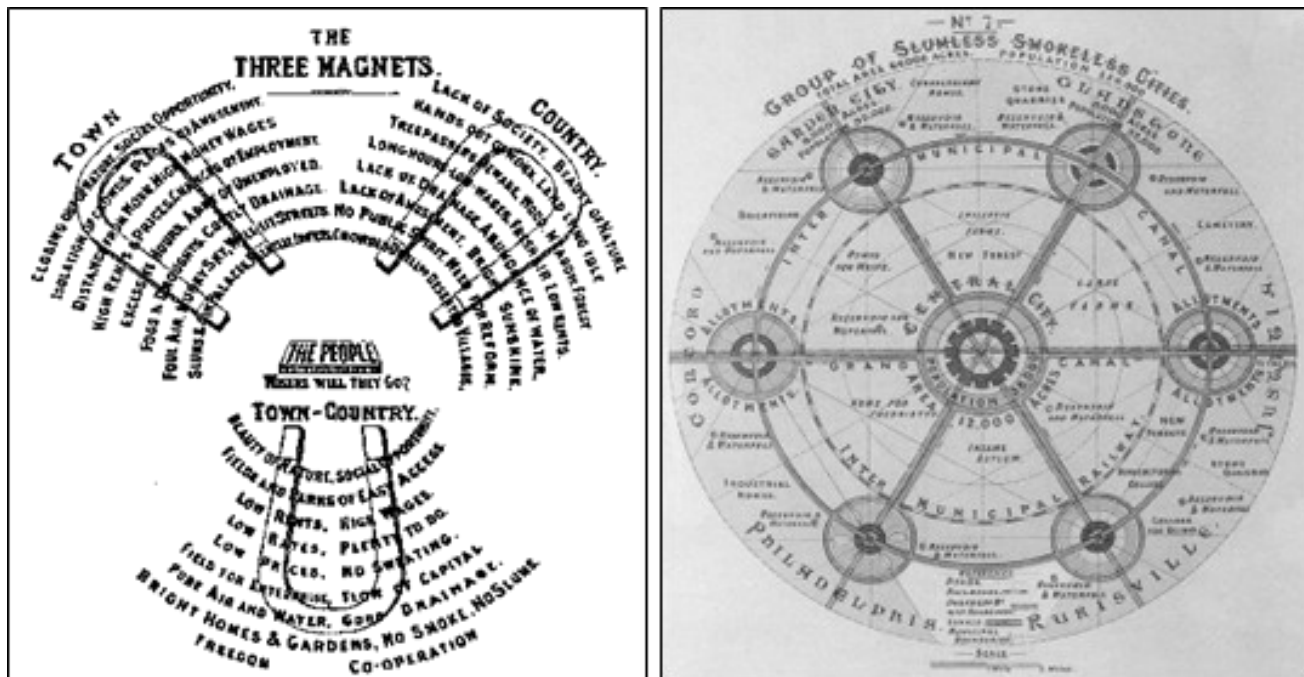
הקדמה

בתבואה בערי בריטניה (ושל אומות אחרות בהם ניכרו תהליכים דומים כמו צרפת וגרמניה), למשכנות עוני בהיקף נרחב, לעוני קיצוני ופשיעה. כחלופה לתנאים מעורערים אלו, הווארד הציע את עיר הגנים, אותה כינה גם לעתים "העיר הסוציאליסטית", שנועדה להיות מתוכננת באזור כפרי וחקלאי ולהיות מוגבלת בשטחה ובאוכלוסייתה. היא נועדה גם להיבנות על קרקע שיתופית עבור אינטרסים ציבוריים דוגמת מקורות פרנסה, אפשרויות תעבורה ומוסדות קהילתיים. מטרתו של הווארד הייתה ליצור מודל עירוני אחיד ופשוט יחסית, ישים ומעשי שיוכל לרווחה ושגשוג – ומכאן שנחל פופולאריות רבה בבריטניה ומחוצה לה.

תהליך הפעפוע הבינלאומי של רעיונות הווארד הוליד מגוון ניכר של פרשנויות וביצועים בפועל, תוך תרגום אלו לתרבויות תכנון והקשרים אזוריים סוציו-פוליטיים מרובים. הבנת מנעד המבעים של הרעיון המקורי וריבוי ההגשמות שלו בפועל עשויים להעשיר את הידע שלנו על ההיסטוריה הגלובלית של התכנון העירוני, מפני שהמגוון מצביע על

בשונה מהוגים אחרים של תאוריות אוטופיות ליצירת עיר וחברה אידיאליות, אבנעזר הווארד (Ebenezer Howard, 1850–1928), שהיה פקיד בריטי ולא פילוסוף, הגה את רעיונות "עיר הגנים" (Garden City) שלו פחות כחזון תאורטי, ויותר כדי לתרום תרומה מעשית לתכנון העירוני על רקע אתגרי התקופה. על רקע תשומת הלב העצומה לרעיונותיו הן ברמה התאורטית הן ברמה המעשית במאה השנים האחרונות – בייחוד מאז צאתו לאור של ספרו הידוע בכותר "ערי הגנים של המחר" / Garden Cities of To-morrow ב-1902 – נזכרים כאן אך בקצרה. הרפורמה העירונית אליה שאף הווארד, וכפי שבאה לידי ביטוי בשרטוטיו המפורסמים (איורים 1, 2), נשאה רוח של סוציאליזם שיתופי במסגרתה עיר הגנים הוצגה כחלופה שימושית למרכזים העירוניים המתועשים, הצפופים והעשנים של התקופה. מרכזים אלו היוו מוקד להגירה מסיבית מהאזורים הכפריים, של אוכלוסייה שהפכה לכוח עבודה זול בבתי החרושת של המהפכה התעשייתית ויצרה את מעמד הפועלים המודרני. התהליך הביא להדרדרות תנאי

איור 1 (ימין): שרטוט קומפלקס "עיר גנים" להווארד, בו הוכתב מראש הגודל הפיזי והדמוגרפי של כל מרכיב יישובי, היקף ה"חגורה הירוקה" שתחמה את הקומפלקס, אופן התעבורה בין מקבצי המגורים, ומיקום השטח הבנוי (שחור) ביחס לאזורי התעשייה המקיפים ושאר המרכיבים (מקור: Howard, 1902, p. 22).

איור 2 (שמאל): שרטוט "שלושת המגנטים" בו הווארד ענה על השאלה לאן יילכו ההמונים הנזקקים לדור? כאשר עומדת מולם ברירת ה"עיר" (על יתרונותיה וחסרונותיה המרובים שמנה במגנט זה); ברירת ה"כפר" (על יתרונותיו וחסרונותיו המרובים שמנה במגנט זה); וברירת השילוב בין השניים, בו טמונים היתרונות המרובים ביותר ומגנט זה הוא גם הקרוב ביותר בשרטוט לנזקקי הדור (מקור: Howard, 1902, p. 16).

"עיר גנים" בהקשרים עירוניים קונטקסטואליים ובין-בשתיים

המונח "עיר גנים", כפי שטבע הווארד, הוסבר תחילה בפרסום החלוצי משנת 1898 שכותרתו "מחר: דרך שלוה לרפורמה אמיתית" (To-Morrow: A Peaceful Path to Real Reform); ואז עובד מעט, נערך ופורסם מחדש בשנת 1902, תחת הכותר המוכר "עירי הגנים של המחר" - (Howard, 1902) Cities of To-Morrow.

מאז, תפיסת תכנון זו התפשטה והתפתחה באופן דינאמי ותלוי-מקום, במעגלים מקצועיים, אקדמיים ועממיים. בעוד שרעיונותיו צברו את התנופה הגדולה ביותר שלהם בבריטניה והובנו בה באופן העמוק ביותר בהשוואה למקומות אחרים בעולם; הרעיונות הופצו במהירות למרחקים, ותורגמו הלכה למעשה במגוון אופנים, חלקם בעלי קשר רופף בלבד למקור. הרקע הסביבתי-כלכלי-חברתי בבריטניה שהוביל את הווארד להגות את הרפורמה העירונית נחקר רבות, כמו

חשיבות העירוניות הקונטקסטואליות בתהליכי מעבר של רעיונות, ועל השינויים הבלתי-נמנעים כתוצאה ממעבר זה. כפי שנראה, תרבויות התכנון העירוני כפי שהתפתחו במשך היסטוריה ארוכה ותלויות-טריטוריה, פוליטיקה, חברה ותרבות – מתרגמות ומעבדות מחדש את רעיונות עיר הגנים. מאמר זה יעקוב אחר השינויים ברעיונות אלו במבט בין-יבשתי לאורך מאת השנים האחרונות, תוך התעכבות על מספר מקרי-בוחן תלויי סביבה וחברה. תוך לקיחה בחשבון של ההמיספירה הצפונית והדרומית כאחת, המאמר יעמוד על המאפיינים היבשתיים והאזוריים המשותפים של אופן השינוי וההתאמות של רעיונות עיר הגנים ואופן התאמתם למרחבים הגאוגרפים הנידונים, בקווים כלליים. עם פנים לעתיד הקרוב, המאמר יבחן גם את השימוש הרווח בטרמינולוגיה "עיר גנים" על רקע התפתחויות עירוניות במאה העשרים ואחת, בדגש העיסוק הגובר בקיימות עירונית מבחינה סביבתית וחברתית (או בביקורת על היעדרה).

העירונית. למשל, במסגרת מחקר יצירתי ואקספרמנטלי, קבוצת חוקרים מפורטוגל בחנה את המתווה הקיים ואת נתוני התשתיות של העיר קויימברה (Coimbra), ושרטטה עיר זו מחדש בהדמייה כ"עיר גנים" קלאסית בהתחשב במספר התושבים, בסוגי תעסוקה, ובתשתיות הקיימים (איור 3). המטרה של תרגיל מחשבתי זה הייתה לבחון האם המתווה הפיקטיבי של "עיר גנים" עשוי לשפר את נגישות התושבים למתקנים העירוניים. התוצאה שנחזתה הייתה שיפור משמעותי לעבר "עיר של 15 דקות" עם הפחתה משמעותית בהיקף התחבורה וקידום ישים של הליכתיות ורכיבת אופניים (Monteiro et al., 2022). התרגיל מצביע על הרלוונטיות של הרעיונות ההווארדיאנים גם אחרי 120 שנים, ומחזיר אותנו לדיון בדבר מהו המתווה האופטימלי עבור ערים?; וכן, כיצד ניתן לשפר את מצב הקיים בחתירה לתכנון בר-קיימא נוכח אתגרי העתיד?

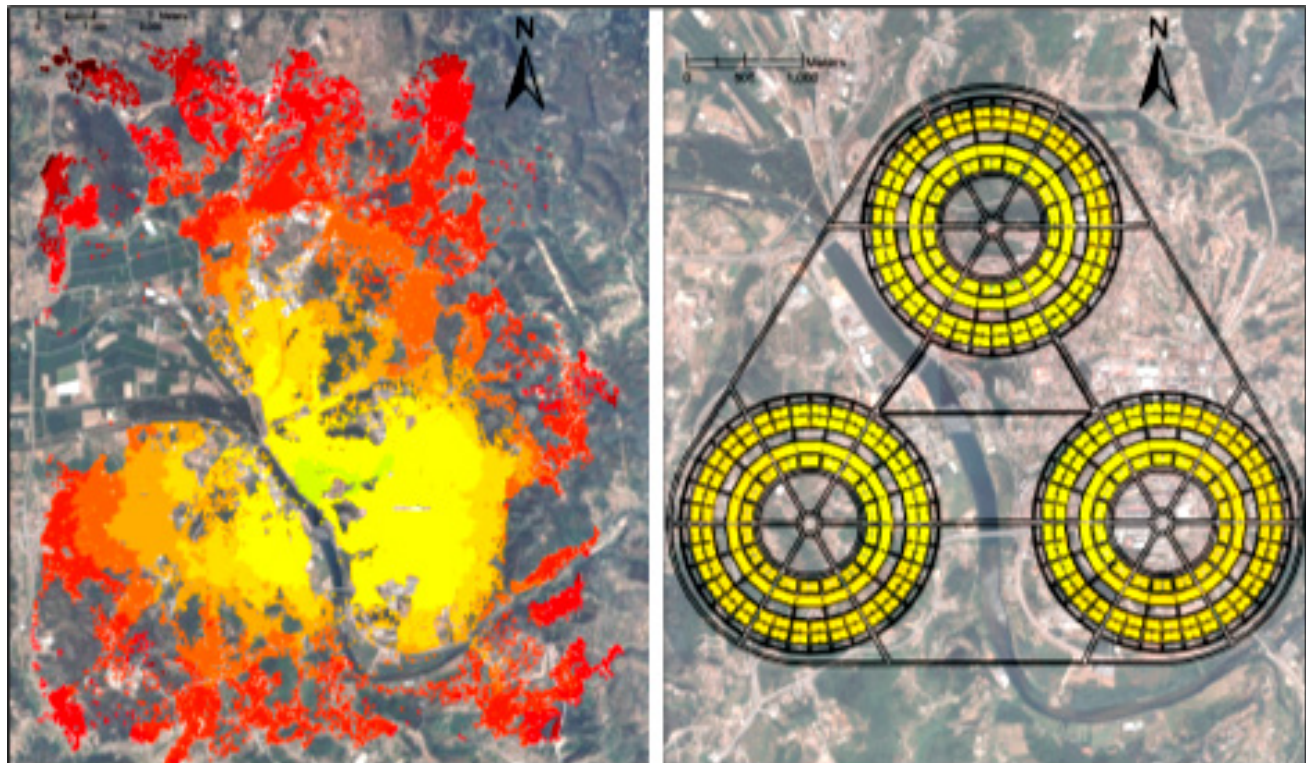
בהקשרים אחרים, כמו בהמיספירה הדרומית בהכללה, המונח "עיר גנים" קיבל לרוב משמעות מטאפורית בכדי לציין, באופן כמעט חסר-אבחנה, כל צורת פיתוח עירוני שהתאפיינה בהקצאה נדיבה של גנים ושדרות עצים. שימוש שטחי זה, בעיקר החל מהמחצית השנייה של המאה העשרים, קודם פעמים רבות על ידי יזמים אשר השתמשו בכותר "עיר גנים" במטרה לקדם דימוי יוקרתי וחיובי של הפרויקט כדי למשוך קליינטים ממעמד סוציו-אקונומי גבוה או ממוצא אתני מועדף (במצבים קולוניאליים). עם תחילת המאה הנוכחית בייחוד במזרח אסיה, אלמנטים של אג'נדת הקיימות נכנסו לשיח המדינתי על אודות העירוניות. על רקע זה שוב נעשה שימוש במונח "עיר גנים" ללא אבחנה, לרוב לחיזוק סמנטי ואפנתי של שיקולים "ירוקים" או ירוקים לכאורה. המרחק מרעיונות הווארד הועצם, כפי שנראה, לא רק בזמן, אלא גם במשמעות ובמהות.

במזרח אסיה, המקרה של יפן מראה את רתימת רעיונות הווארד של התכנון העירוני המודרני לזכרון הלאומי הנוסטלגי של העבר. כבר בעשור הראשון של המאה העשרים, כאשר משרד הפנים היפני פרסם חוברת בהשראת "ערי הגנים של המחר", הוא טען שיפן תמיד הייתה אומה של "כפרי גנים" (garden villages), שהתאפיינה באווירה כפרית ובדומיננטיות של תושבים שעסקו בחקלאות (Low, 2013, 10). אולם ערי הגנים הבודדות שנוסדו בפאתי טוקיו לא נועדו לקדם שיקולים חברתיים או לשלב מגורים ועבודה, אלא תוכננו לתפקד כפרוורי-שינה בסגנון מערבי לעובדים מיומנים. בזמן זה, יפן הייתה מודאגת הרבה יותר מיצירת נופים עירוניים של בנייה רוויה מאשר התפרשות רחבה של שטח המגורים העירוני. גם מדיניות ה"חגורות הירוקות" אותה קידמה, הולידה בפועל מקום בילוי לתושבים בחיק הטבע, כך שגם כאשר לאספקט זה הווארד לא פורש כראוי (Sanada, 2023). בטייוואן, המונח "עיר גנים" שימש לעתים קרובות רק כדי לרמז על ציוריות

היבטי המודל ברמת הסכמה או הפרקטיקה סמוך לפרסומו (Howard, 1902; Beevers, 1988), וכן המורשת של שתי ערי הגנים הראשונות במדינה, לצ'וורת' (Letchworth) ווולין (Welwin) (Lewis, 2015). אולם פונטציאל עיוות הרעיון המקורי הן בשל ריבוי המרחבים הגאוגרפיים והן בהתחשב באורך ציר הזמן, ניכר. עד מלחמת העולם הראשונה הוקמו אגודות ערי גנים ביותר מעשרה מדינות, בעיקר אירופיות, לצד ייסוד "האגודה הבינלאומית לערי גנים" בלונדון. ידוע שאגודה זו למשל הוצפה בפניות למידע ממדינות וטריטוריות רבות, החל מארץ-ישראל העות'מאנית, ועד לרוסיה ויפן, דרך הודו-המזרחית ההולנדית (Ward, 1992). במסגרת פעפוע הרעיון, הוא אומץ, נערך, ויושם מחדש דרך רשתות מומחים טרנס-לאומיות, דוגמת "הפדרציה הבינלאומית לתכנון-דיור ותכנון-ערים" (IFHTP) בלונדון, או ה"אגודה הבינלאומית לאדריכלות מודרנית" (CIAM) בפאריז (Geertse, 2015). הדיאלוג שצבר תאוצה בפלטפורמות אלו קשר בין ההיבטים הלאומיים והבינלאומיים של תרבויות התכנון-העירוני, והוביל לשינויים בדמות התאמות רגיונליות של רעיון "עיר גנים".

בהמיספירה הצפונית, הנטייה הייתה בהכללה, פיתוח מערי-או פרורי-גנים לעבר עיירות-לוויין, באמצעות גישה מנהלית יישומית של דה-צנטרליזציה, בעיקר בבריטניה שלאחר מלחמת העולם השנייה ובארה"ב. זאת תוך מיסוד מדיניות ה"חגורה הירוקה" (Green Belt) במדינות פיתוח של "ערים חדשות" (New Towns) ו"עיצוב-עירוני בשיתוף הקהילה" (participatory urban design) (Hardy, 1991; Hall and Ward, 1998). בארה"ב ניכר פיתוח סביבות מגורים פרוריות, בשל שימוש נרחב במיוחד ברכב הפרטי. רבים מהפרויקטים שיקפו את נסיבות ההפרדה במגורים שאיפיינה, ובמידה רבה עדיין מאפיינת, את העיור שם והתמקדו בתושבים הלבנים (Fishman, Tilove and Stern, 2013). בין אם בחיזוק האפקטיביות של החגורות הירוקות ובין אם בארגון המרחב הפיזי של הדיור בדגש על אינטראקציה חברתית וחיי קהילה – המורשת ההווארדיאנית עדיין בולטת בשיח העירוני בבריטניה. מאפיינים של עיור בר-קיימא משולבים כיום בעומק השיח הזה, בהדגישם את יתרונות מדיניות ההצפפה מבחינת קרבה לשירותים ותשתיות ונגישותם, מגוון תרבותי, גיוון שימושי קרקע, קישוריות של אמצעי תחבורה ובין קהילות, דגש על רווחה אנושית ודיגיטליזציה (Parsons and Schuyler, 2002). למעשה, למרות התפוצה וההעמקה של אג'נדת הקיימות העירונית כיום, היסטוריונים של תכנון ואורבניסטים לא הקדישו אלא מעט בכדי להביט לאחור ולבדוק בשנית את התפקיד ואת העומק של הגישה הסביבתית והחברתית בהיסטוריה של "עיר גנים" בתרבות האנגלית; או לקשר גישה זו מחדש לתיאוריית הקיימות

איור 3: משמאל, המתווה העירוני הנוכחי של העיר קווימברה בפורטוגל, בו מודגשת מערכת הדרכים וכן אזורי הריכוז העיקרי של המתקנים והשרותים הציבוריים ואזורי התעסוקה (הגזון הצהוב במרכז). מימין, ארגון מחודש היפותטי של המתווה העירוני באופן ביזורי תלת-מוקדי לפי עקרונות "עיר גנים" להווארד, על הבסיס הדמוגרפי הקיים. כעת רשת הדרכים, השירותים הציבוריים ואזורי התעסוקה נוצרו מחדש בהתאמה (Monteiro et al., 2022; דימוי באדיבות המחברים).

עירוני מסוג זה ככל שלשכונה נגישות נמוכה יותר לתחבורה ציבורית (Hsiao, 2022). בכל מקרה, המשמעות על "עיר גנים" כאן נדמית כניסיון להגדיל את היקף הירק העירוני בסיוע האזרחים, ותו לא.

בעוד שסינגפור השתמשה באופן מבוזר ובלתי מגובש במונח "עיר גנים" החל מהמחצית השנייה של המאה העשרים, לאחרונה ניכר שינוי, בעיקר ברמה השיווקית, מטרמינולוגיית "עיר גנים" (garden city) לעבר "עיר בתוך גנים" (city in the gardens). נופי עיר-מדינה זו נתפשים על ידיה כ"גני-האומה", כך שהרעיון של ה"גן" ממשיך לתפקד כדימוי עיקרי בעיצוב העירוני, בעיקר דרך פרויקטים מתוחכמים המשלבים משחקים דקורטיביים עם אלמנטים ירוקים (Velegrinis and Weller, 2007). מבחינה לאומית, נסיונות אלו חסרי תקדים אולי מבחינת פרקטיקה של אדריכלות נוף, אך המעבר הסמנטי מהקונספציה המחייבת של "עיר גנים" לעבר הקלילות של המונח "עיר בתוך גנים", מרמז על האופי האקספרמנטלי של התכנון העכשווי שם מבחינת שילוב הירק העירוני. דרומה משם בניו-זילנד, המושג "עיר גנים" הובן במלואו רק על

ואקזוטיות ברוח הנוף האנגלי, או אף באופן רופף יותר, לרמז על כל סוג של צמחייה המשולבת במרחב העירוני. עיוות מסוג זה של המודל המקורי יכול להיות מיוחס לתובנות חלקיות של הקהילה המקצועית של המתכננים והאדריכלים, ולמעורבותה המוגבלת בדיפוזיה הטרנס-לאומית של הרעיון. למעשה, הביטויים הפיזיים של מודל "עיר גנים" לאורך המאה העשרים במדינה אף סתרו לחלוטין את רעיונותיו של הווארד. למשל, אחת התכניות במערב טיוואן משנת 1957 בשם "ג'ונג-סינג ניו-וילאג" ("Jhong-Sing New Village") יצרה "פרוור גנים" אורכי, מתוחם כקהילת שער ויוקרתית, עבור עובדי מדינה (איור 4). החורש הטבעי בצידו הצפון מזרחי של המתחם היווה את ה"חגורה הירוקה", וחלקים ממנו הוקצו עבור עיבוד חקלאי של איכרים שאינם תושבי הפרוור. אלו אף מכרו את תוצרת השדה הרחק משם (Wang and Heath, 2010). כיום, השימוש במינוח "עיר גנים" בטייוואן חריג לא פחות, עם ההכרזה הממשלתית על "יוזמת עיר גנים" (GCI) – מדיניות הכוללת פיתוח של מספר סוגי ירק עירוני על קרקע פנויה ועל גגות מבנים. יישום המדיניות בבירה הצפופה טאיפיי (Taipei) על פרווריה מוכיח יישום מוצלח יותר של ירק

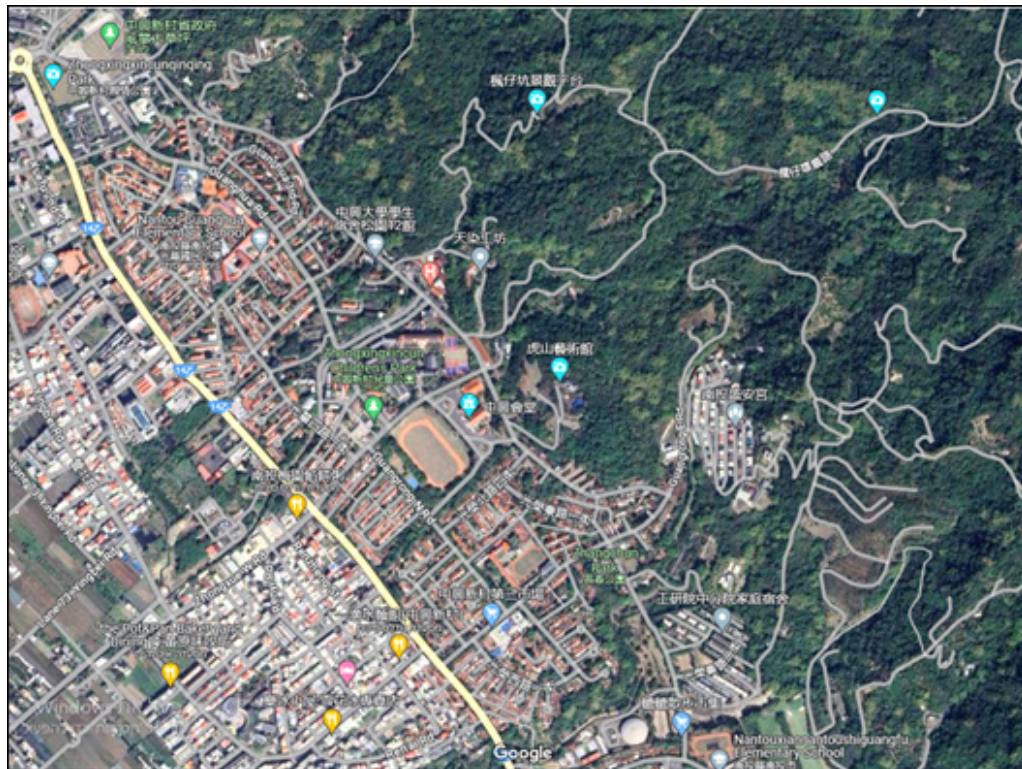
פרוורים אלו שירתו את השאיפות התרבותיות והלאומיות דאז של הסקטור היהודי. השילוב של הרעיונות ההווארדיאנים של "עיר גנים" היה אפוא עניין אידיאולוגי ולא רק פיזי-מורפולוגי, או כזה המכוון רק לשיפור איכות החיים. שכונת "אחוזה בית" גילמה את פרוור הגנים הראשון שנוסד בארץ ישראל והוקמה ביחס ליפו, אך לימים כוננה את ראשית העיר תל-אביב. במילים אחרות, למרות שתוכננה כפרוור יפואי היא התפתחה במהירות לעיר עצמאית, ובכך נראה כי זהו פרוור הגנים היחיד בעולם שנבנה ברוח רעיונותיו של הווארד והפך לעיר עצמאית (Bigon and Katz, 2016).

בהמשך לכך, נדגיש פרסום ייחודי משנת 1932 במסגרת הוועידה הבינלאומית של אורבניזם במושבות ובמדינות טרופיות (Royer, 1932) שליווה את "התערוכה הקולוניאלית" של 1931 בפריז. זהו מקבץ שנכתב על ידי מומחי תכנון שעבדו במגוון מושבות קולוניאליות בנות התקופה ועל ידי אדריכלים צרפתים שנתנו את הטון באירוע של התערוכה הכוללת. בפרסום זה, חידושי תכנון ערים ויישובים בפלסטינה המנדטורית הוצגו על ידי האדריכל-מתכנן ריכארד קאופמן (Kauffmann, 1932), שליווה את ההתיישבות הציונית עד סוף המנדט הבריטי. זאת בדמות

ידי מתכננים מעטים, ולא מומש ביעילות במאה העשרים בגלל מחסור במשאבים עבור התשתיות והיעדר מיומנות מקצועית נדרשת. בעוד שכמה יישובים פרווריים אכן תייגו את עצמם כ"ערי גנים", נראה שטרמינולוגיה זו שירתה טוב יותר את היזמים האנגלופונים ששיווקו את הפרויקטים, מאשר הצדיקה את השם (Miller, 2004).

בניגוד גמור לכך, באזור אחר של אסיה לעבר המזרח התיכון, המקרה של ארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית (עד 1917) ממחיש דווקא את ההגשמה האידיאולוגית של המונח. רטוריקת "עיר גנים" נכנסה לפלסטינה-א"י הרבה לפני הערוץ הכניסה הישיר-לכאורה מבריטניה עצמה לטריטוריה מנדטורית זו שמעבר-לים (1922-1948). כלומר, הרעיון פעפע באמצעות פעילים ציוניים שהיגרו מגרמניה לארץ ישראל הטרם-מנדטורית, דוגמת פרנץ אופנהיימר (Oppenheimer) אשר תרגם את ספרו של הווארד לגרמנית לרבות הוספת הקדמה (Zaidman and Kark, 2014; Bigon and Katz, 2014). הפעפוע הטרנס-לאומי לבש ברובו אופי של פרוורי גנים (למשל בירושלים, בחיפה ובטבריה), שגילמו את המודל הציוני של התיישבות עירונית תחת מטריית המשטר התורכי.

איור 4: "פרוור הגנים" Jhong-Sing New Village במערב טייואן, הלכה למעשה קהילת שער (מתחם סגור) עבור עובדי מדינה. תצלום האוויר העכשווי עדיין משמר לחלוטין את המתווה התכנוני של 1957, עם שדירות רחבות, ריבוי כיכרות, ריבוי ירק עירוני, מגורים מרווחים ומתקנים קהילתיים (צילום ברשות הציבור).

באמריקה הדרומית, רעיונותיו של הווארד פעפעו באמצעות מתכננים עירוניים ספציפיים ובזכות רשת הקשרים הבינלאומית שלהם דוגמת ביקורי עמיתים מחו"ל ונסיעות מעבר לים. בברזיל לא הוקם איגוד ספציפי של ערי גנים, אך רטוריקת "עיר גנים" הפכה אופנתית ויושמה בהתאמה לתנאים הסוציו-פוליטיים במדינה שחתרה למודרניזציה, ונתפשה כמכשיר לקידמה דרך מיזמי בנייה שונים לאורך המאה העשרים. התהליך הושפע לא רק ממתכננים עירוניים ואדריכלים בריטיים, אלא גם מפרקטיקות בצרפת ובצפון אמריקה. מתווה התכנון והעקרונות המנחים מאחורי סדרה של עיירות חדשות (כמו: *Águas de São Pedro, Maringá, Goiânia*) ופרוורי גנים כמו "חרדים שאנגרי-לה" (*Jardim Shangri-lá*) בעיר לונדרינה (*Londrina*) בשנות הששים, או "סיטי ריבייראו" (*City Ribeirão*) בסאו-פאולו בשנות השבעים – מצביעים על כך שתרגום רעיון "עיר גנים" בברזיל נעשה דרך אימוץ מאפיינים צורניים-פיזיים בלבד. לא נראה שנעשה ניסיון להתאמת הקונפיגורציה העירונית למרחב החברתי והתרבותי המגוון במדינה, או לחולל רפורמה חברתית-עירונית (*Piochi-Bernardini and Capeloza-Mano*). בדומה לברזיל, בחינה של אזורים עירוניים

שרטוטיו ומסקנותיו מתכניות פרוורי הגנים שהכין, בין השאר, עבור תלפיות ובית-הכרם. בשרטוט שלו את פרוור הגנים "תלפיות" למשל (איור 5), ניתן להבחין במוטיבים סימטריים ובמתווה רך של גריד עם רחובות מתעגלים המסתמך על הטופוגרפיה הטבעית. התכנית משובצת בשדרות ירק, במספר גנים ציבוריים קטנים ומבני ציבור רבים (בית מלון, בית דואר, מרכז מסחרי, בית ספר, בית כנסת, בית העם, תיאטרון ועוד). הבנייה למגורים הייתה נמוכה כאשר כמו ב"אחוזת בית" – גודל כל בית תפס רק עד שליש משטח המגרש. מבט נרחב יותר על התפתחות שכונות "ערי גנים" בירושלים לפני כמאה שנה, מדגיש את שילוב המסגרת החומרית במסגרת האידיאולוגית – שילוב אשר איפשר את התפתחות שכונות אלו שם בדמות תלפיות, רחביה, בית הכרם, בית וגן וקריית משה (ביגר, 1977). לפיו, להבדיל מהשלטון התורכי המנוון והמפלה כלפי הסקטור היהודי, הממשל הבריטי הליברלי הכין את הקרקע להתפתחות מוסדרת של השטח הבנוי תוך פיקוח על תהליך הבנייה; ותושבי ירושלים, בעיקר היהודים, קיבלו את האתגר. זאת במטרה להכניס רוח חדשה ורעיונות מודרניים, ביחס הפוך למצב ולצורת העיר הקודמים.

איור 5: פרוור הגנים תלפיות בדרום-מזרח ירושלים כפי ששורטט על ידי קאופמן בשנת 1921. הפרוור נועד להוות ציר משיכה לאוכלוסייה יהודית בורגנית מעבר להצטופפות בת הזמן בתוך חומות העיר, ותכנונו מעיד על החזון של פרוור עצמאי מתלות בגרעין העירוני הישן של העיר. מיקום מפני הציבור מרמז גם הוא על הפן האידיאולוגי, כאשר האקדמיה לאמנות, בית הכנסת ובית העם מוקמו במרכז התכנית (חלקה המזרחי), הוא החלק הגבוה ביותר ביישוב (Kauffmann, 1932, p. 227; דימוי ברשות הציבור).

בלוסקה (Lusaka) של 1931 וא"ג תומפסון (Thompson) בפיינלנדס (Pinelands), סמוך לקייפטאון של 1938. אדסהד, פרופסור לתכנון ערים באוניברסיטת לונדון ותלמידו הנלהב של אבנעזר הווארד, הוזמן על ידי השלטון הקולוניאלי הבריטי לתכנן את עיר בירה חדשה עבור הפרוטקטורט של צפון רודזיה. בלוסקה הוא קידם את מושג "עיר גנים" באמצעות מערכת של איזור (zoning), במטרה לאפשר לרשויות לאכוף שליטה קפדנית על כוח-עבודה ילידי (Collins, 1980). כמו במדינת דרום-אפריקה, מערכת זו נועדה למנוע מכוח-עבודה זה להישאר לדור בעיר באופן קבוע. באופן דומה, האדריכל הבריטי תומפסון, שעבד עם ריימונד אונווין (Unwin) בתכנון הראשונה מבין שתי ערי הגנים בבריטניה, לצ'וורת', הכין את התוכנית של פינלנדס כבר בשנות העשרים של המאה העשרים. פינלנדס נחשבת לעיר הגנים הראשונה בדרום-אפריקה, ובעקבות הצלחתה הוקמו במדינה ערי גנים נוספות תחת משטר האפרטהייד. גם ערים אלו כללו מתקנים עירוניים נפרדים ותקנות קפדניות של פיקוח ממשלתי על קרקע שנותבו לרווחת הסקטור הלבן בלבד (Mabin and Smith, 1997).

ההתייחסות לשכונות האירופיות בערים הקולוניאליות המרכזיות באפריקה הטרופית כערי גנים היא נושא מרתק העולה מתוך תיקים רלוונטיים בארכיונים הלאומיים. לדוגמה, בסוף שנות החמישים של המאה העשרים, המנהל הקולוניאלי בסנגל החליט על הקמת שכונת מגורים לבנה למועסקיו, לצד השכונה הוותיקה של ה"פלאטו" במרכז עיר הבירה דקר (Dakar). בהתאם לפיתוח העירוני שלאחר מלחמת העולם השנייה במערב אפריקה הצרפתית, השכונה החדשה מוקמה מצפון לשכונה הוותיקה, כאשר הווילות נבנו על מגרשים עם גנים פרטיים ואורגנו סביב כיכרות לצד שטחים ששוריינו עבור פארקים קטנים. שכונה זו נקראה "עיר הגנים של חאן" (Cité jardin de Hann) על שם הגן הבוטאני "חאן" (Hann) ממזרח לה (Bigon, 2012; Archives Nationales du Sénégal (איור 6). באופן זה האסוציאציות ה"ירוקות" שיחקו תפקיד נכבד בדימוי היוקרתי שנוצר עבור פיתוח זה. בלאגוס למשל, בירה לשעבר ועיר נמל-אזורי במערב אפריקה, השכונה הלבנה על ה"מרינה" כונתה לעיתים "עיר גנים", אך לא הייתה לה תכנית אב או סגרגציה קפדנית במגורים. מרכז העיר, שהשתרע על אי קטן ממדים, נותר מעורב מבחינה אתנית וצפוף למדי. כזה היה גם המקרה של חלקו המזרחי של האי לאגוס, איקואי (Ikoyi), שבוסס כאזור יוקרה בו נשתלו על ידי המנהל הבריטי שדרות דקלים, פארקים ציבוריים ומגרשי ספורט ירוקים (איור 7); או של יאבה (Yaba), שכונה יבשתית הסמוכה לאי לאגוס, שיועדה לעובדי מדינה וכונתה לעיתים קרובות "עיר גנים" (Nigeria National Archives; Bigon, 2012).

אחרים באמריקה הלטינית שאימצו את טרמינולוגיית "עיר גנים" מצביעה גם כן על שימוש סלקטיבי ויישום חלקי ביותר של המונח. כלומר, המונח שימש בעיקר להדגשה של קונוטציות ודימויים "כפריים" עבור פרויקטים של פיתוח פרוורי, ולא כמודל תכנוני הרלוונטי לקידום רפורמה סוציו-אקולוגית. ניתן להבחין ביישומים אסוציאטיביים ואקלקטיים אלו בשכונות פרטניות בבואנוס איירס, הוואנה, קראקס, לימה ומקסיקו סיטי (Almandoz, 2004).

בעוד שתכנון ועיצוב ערי גנים ופרוורי גנים יושם באירופה ובצפון אמריקה לאורך רוב המאה העשרים באמצעות השוק הפרטי או שותפות ציבורית-פרטית; התפתחות המודל באפריקה לבשה אופי שונה בתקופה המקבילה בשל הנכחת השלטון הקולוניאלי האירופי כמעט בכל שטחי היבשת. בשיא התקופה הקולוניאלית המודרנית בין שתי מלחמות העולם, התכנון תחת כותר "עיר גנים" לבש ברובו צורה של מגורים בצפיפות נמוכה ביוזמה ממשלתית בעבור הקהילייה הלבנה של פקיד המנהל (Royer, 1932). צורת מגורים פרוורית זו כללה שילוב צמחייה לאורך הרחובות ועידוד גינות פרטיות של ווילות, כמו גם הכנסת פארקים עירוניים. הפארקים הללו יצרו "חגורה ירוקה" אשר הכילה פעמים רבות מתקני ספורט או בידור ציבוריים כמו גן חיות, גן בוטאני או איצטדיונים – והיא היוותה למעשה מכשיר לסגרגציה גזעית. חגורה זו תחמה ובודדה את השכונות האירופיות מאזורי המגורים הנרחבים הבלתי-פורמליים של הרוב הילידי. מאמר חלוצי בעברית שסקר התפתחויות ומורפולוגיות עירוניות בקנה מידה גאוגרפי עולמי (קרמון, 1975) מציין סגרגציה גזעית זו בעת המודרנית בערי אפריקה, ומביא לדוגמה את תרשים אקרה (Accra, בירת גאנה) תחת שלטון בריטי כסכמה טיפוסית של עיר אפריקאית בהקשר זה. אמנם המחבר לא ירד לעומק נושא החתך של השימוש ב"חגורה הירוקה" באקרה בפרט או באפריקה מדרום לסהרה בכלל, אך עמד על הקשר המעניין בין תוואי מסילת הברזל ובין השכונה הלבנה, שכן באופן גנרי תחנת הרכבת מוקמה בלב השכונה הלבנה, בדומה לתכנון ההווארדיאני (להוציא את האלמנט הגזעי) (קרמון, 1975, 21). תחת המצב הקולוניאלי, מודל "עיר גנים" היווה בטריטוריות רבות כלי ליצירת סביבות עירוניות מקוטבות גזעית, כלכלית ותרבותית, תהליך שהגיע לשיאו בדרום-אפריקה בזמן האפרטהייד (1948-2004). פעמים רבות, הנימוק לסגרגציה במגורים היה (פסאודו-)רפואי או תברואתי (Swanson, 1977; Dubow, 1989; Bigon, 2016). במקרים הנדירים שבהם ילידים היו מעורבים בהתנסויות הקולוניאליות של מודל "עיר גנים", מספרם היה זניח במקרה הטוב.

מבין אנשי המקצוע שעיצבו את העברת רעיונות התכנון הבריטיים באופן ישיר לאזור אפריקה הדרומית דוברת האנגלית, ניתן למנות את סטנלי אדסהד (Adshead)

איור 6: תכנית "עיר הגנים של חאן" (Cité jardin de Hann), פרוור גנים בעבור פקידי המנהל הקולוניאלי הצרפתי בבירת סנגל דקר, 1957 (באדיבות ארכיון לאומי סנגל).

איור 7: שדירה באיקואי (Ikoyi), לאגוס, ניגריה. אזור מגורים יוקרתי לשעבר של פקידי המנהל הבריטיים (צילום: המחברת).

הבריטי ושמקור גאוותה היה בניקיונה ובצמחייה הנאה, הפכה לעיר כה מזהמת מבחינת הצטברות גלי אשפה ואיכות האוויר ירודה? (Oyeboode, 2024). בכדי לענות על שאלות אלו, יש למצוא דרכים חלוציות ביצירתיותן, ולפעול במהירות.

סיכום

במאמר נותחו מגוון ביטויים של רעיונות ערי גנים בתיאוריה ובפרקטיקה, ביטויים תלויי אזור ומדינה במבט בין-יבשתי בהיקף חסר תקדים. הוא התייחס לתרבויות תכנון בהמיספירה הצפונית והדרומית כאחת, ליצירת הבנה אוניברסלית מחד וקונטקסטואלית-ניואנסית מאידך של התופעה. המבט הרטרופספקטיבי-ביקורתי הופנה לעבר, להווה ולעתיד הקרוב; תוך בחינת כניסת אג'דות תכנון חדשות בדמות הקיימות הסביבתית והחברתית לשיח ה"קלאסי" הוותיק יותר על אודות ערי גנים ופרוורי גנים. הניתוח הדגים את חשיבות תרבויות התכנון העירוני, כתוצר של תהליכים היסטוריים וסוציו-פוליטיים, בשינוי של רעיונות הווארד המקוריים ובהתאמתם המחודשת להקשרים תלויי-המקום בכדי להפוך לרלוונטיים רעיונות אלו. נמצא שלשינוי זה אופי שונה ומנעד ביטויים, החל מהגשמות קרובות יחסית לרעיון המקורי (לרוב בבריטניה וארה"ב), דרך יישום חלקי או רופף (לרוב באסיה ואמריקה הלטינית), ועד למקרים

בשאיפה לעיצוב מדיניות שתשפיע באופן חיובי על עתיד עירוני בר-קיימא ביבשת, מתכננים עירוניים אפריקאים מדגישים את יעדי הפיתוח הגלובלי של האו"ם (SDGs) מזוויות רב-תחומיות. נוכח אתגרי ההווה של ערים בדרום הגלובלי, ניכר הניסיון לגבש מדיניות בנושאים בוערים של פיתוח, דוגמת קצב הגידול העירוני, היקף משכנות העוני, נגישות לתשתיות, ושיקום מערכות אקולוגיות נוכח ההתחממות הגלובלית (Addaney and Cobbinah, 2022). על רקע אתגרים משמעותיים אלו, הפניות הבוהו ל"עיר גנים" מצד מתכננים עירוניים באפריקה נעשות לעיתים מתוך אידיאליזציה של העבר הקולוניאלי; ומתוך ביקורת נוקבת על ההזנחה הנוכחית מצד הרשויות העירוניות והממשליות. לדוגמה קומאסי (Kumasi), העיר השנייה בגודלה בגאנה, אורגנה מחדש לפי תכנית האב שהציעו האדריכלים מקסוול פריי וג'ין דרו (Maxwell Fry, Jane Drew) בשנת 1945. התכנית, בהשראת "עיר גנים", הכילה מרחב ירוק בהיקף גדול, כולל פארקים עירוניים, אזור מיוער וחגורות ירוקות. אולם, עם ההדרדרות המשמעותית בהיקף הירק העירוני כיום בשל הלחץ הדמוגרפי, והשפעת מצב זה על התברואה, איכות האוויר, והאקלים – שואלים האורבניסטים: היכן היא "עיר גנים"? (Narh et al., 2020). בדומה לכך, תוהים חוקרים מפורט הארקורט (Port Harcourt), כיצד עיר הנמל, שכונתה "עיר הגנים של ניגריה" בזמן השלטון

Cobbinah, P. B., & Addaney, M. (Eds.). (2022). *Sustainable urban futures in Africa*. Routledge.

Collins, J. (1980). Lusaka: Urban planning in a British colony, 1931–64. *Shaping an Urban World*, 227–241.

Dubow, S. (1989). *Racial segregation and the origins of apartheid in South Africa, 1919–36*. Springer.

Geertse, M. (2016). The International Garden City campaign: transnational negotiations on town planning methods 1913–1926. *Journal of Urban History*, 42(4), 733–752.

Hall, P., & Ward, C. (2021). Sociable cities: the legacy of Ebenezer Howard. *Built Environment*, 25(2).

Hardy, D. (2003). *From garden cities to new towns: Campaigning for town and country planning 1899–1946*. Routledge.

Hosagrahar, J. (2012). *Indigenous modernities: negotiating architecture and urbanism*. Routledge.

Howard, E. (1902). *Garden Cities of To-Morrow*. London: Swan Sonnenschein & Co.

Hsiao, H. (2022). Spatial distribution of urban gardens on vacant land and rooftops: A case study of 'The Garden City Initiative' in Taipei City, Taiwan. *Urban geography*, 43(8), 1150–1175.

Kauffmann, R. (1932). Aménagement des colonies Juives en Palestine et principalement des colonies agricoles de l'organisation sioniste. *Op. cit*, 24, 224–238.

Lewis, J. (2015). Preserving and maintaining the concept of Letchworth Garden City. *Planning Perspectives*, 30(1), 153–163.

Low, M. (2013). Eco-cities in Japan: past and future. *Journal of Urban Technology*, 20(1), 7–22.

Mabin, A., & Smit, D. (1997). Reconstructing South Africa's cities? The making of urban planning 1900–2000. *Planning perspectives*, 12(2), 193–223.

MILLER*, C. L. (2004). Theory poorly practised: the garden suburb in New Zealand. *Planning perspectives*, 19(1), 37–55.

Monteiro, J., Sousa, N., Natividade-Jesus, E., & Coutinho-Rodrigues, J. (2022). Benchmarking City layouts—A methodological approach and an accessibility comparison between a Real City and the Garden City. *Sustainability*, 14(9), 5029.

Narh, S. N., Takyi, S. A., Asibey, M. O., & Amponsah, O. (2020). Garden city without parks: an assessment of the availability and conditions of parks in Kumasi. *Urban Forestry & Urban Greening*, 55, 126819. <https://doi.org/10.1016/j.ufug.2020.126819>.

Nigeria National Archives, Ibadan (NNA): Com. Col. I 356, vol. I, *European Reservation, Ikoyi, 1927–1929*.

Onimaru, T. (2022). Colonial Rule and "Category": Policing in Colonial Singapore. In Y. Takezawa & A. Tanabe (Eds.), *Race and Migration in the Transpacific* (pp. 109–127). London & New York: Routledge

בהם נעשה שימוש במונח "עיר גנים" כמס שפתיים, לשירות צרכים שונים לחלוטין (לרוב באפריקה). תשומת לב מוקדה במספר תכניות נבחרות ממרחבים גאוגרפיים שונים, בכדי להאיר את הריבוי ואת מנעד הפרשנויות העשיר של התופעה, אשר חלקו קרוב יותר לרעיונות המקוריים וחלקו רחוק מהם מרחק ניכר. במבט כולל, ממצאים תורמים להבנת גלגולי המודל לא רק כהתממשות ניסיונית או קפריזית של רעיונות מטרופוליניים בארצות מרוחקות; אלא גם כביטוי לגמישות המושרשת בתהליכי מעבר של רעיון ושינויו בהתאם לאינטרסים, רקעים ומצבים משתנים. מבט כולל זה מהווה צעד אחד נוסף גם בהבנת המטמורפוזות של המודל המקורי כתופעה רב-צדדית ומולטי-לטלית. בנוסף, המאמר הדגים כיצד, בעיקר מתחילת המאה העשרים ואחת, שולבו בהיסטוריה ובהווה הגלובליים של תרבויות התכנון השונות רעיונות ומינוחים הנקשרים ל"עיר גנים" לאור השיח הגובר והמדיניות המתגבשת של אג'נדת הקיימות הסביבתית והחברתית בהקשרים עירוניים. גם כאן, קשת השיחים נעה בין נסיונות כנים (בעיקר באירופה) ובין יציאת ידי חובה (אפריקה) נוכח אתגרי האורבניזציה המשמעותיים של המאה הנוכחית.

מקורות

ביגר, ג'. (197). 'שכונות הגנים' בירושלים: תכנון והתפתחותן בראשית השלטון הבריטי, 1925–1917. *קתדרה*, 6, 108–131.

קרמון, י'. (1975). השגות גיאוגרפיות למודלים של צמיחה ומבנה עירוני". *אופקים בגאוגרפיה*, 1, 21–40.

Almandoz, A. (2004). The garden city in early twentieth-century Latin America. *Urban History*, 31(3), 437–452.

Archives Nationales du Sénégal, Dakar (ANS): 4P 75, *Plan d'aménagement de la cité jardin de Hann, 1957*.

Beevers, R. (1988). *The garden city utopia: A critical biography of Ebenezer Howard*. Springer.

Bigon, L. (2012). 'Garden City' in the tropics? French Dakar in comparative perspective. *Journal of Historical Geography*, 38(1), 35–44.

Bigon, L. (2016). Bubonic plague, colonial ideologies, and urban planning policies: Dakar, Lagos, and Kumasi. *Planning Perspectives*, 31(2), 205–226.

Bigon, L., & Katz, Y. (2016). Urban development and the 'garden city': Examples from late Ottoman-era Palestine and the late British Mandate. In L. Bigon & Y. Katz (Eds.), *Garden Cities and Colonial Planning: Transnationality and Urban Ideas in Africa and Palestine* (pp. 144–166). Manchester: Manchester University Press.

Bigon, L., & Katz, Y. (2016). Generic Terminology in Colonial Urban Contexts: Garden Cities Between Dakar and Tel Aviv. *Place Names in Africa: Colonial Urban Legacies, Entangled Histories*, 123–141.

- Oyebode, J. (2024). Management of Wastes for Attainment of Circular Economy in Garden City of Port Harcourt, Nigeria. *European Chemical Bulletin*, 13, 1. 181-207.
- Parsons, K. C., & Schuyler, D. (2002). *From Garden City to Green ity: The Legacy of Ebenezer Howard*. Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Piochi Bernardini, S., & Capelozza Mano, A. C. (2024). How did the idea of the garden suburb emerge in the 1970s? An analysis based on the performance of the City of São Paulo Company in São Paulo. *Planning Perspectives*, 39(2), 319-345.
- Royer, J. (1932). Urbanisme aux colonies et dans les pays tropicaux. *Communications et rapports du Congrès international de l'urbanisme aux colonies et dans les pays de latitude intertropicale*, Delancey Éditions, La Charité sur Loire.
- Sanada, J. (2023). A Study of Urban Size Control in the Japanese Understanding of Garden Cities in Early 1900s. In F. Alberti, A. Matamanda, B. He, A. Galderisi, M. Smol and P. Gallo (Eds.), *Urban and Transit Planning: City Planning: Urbanization and Circular Development* (pp. 11-23). Cham: Springer International Publishing.
- Stern, R. A., Fishman, D., & Tilove, J. (2013). *Paradise planned: the garden suburb and the modern city*. The Monacelli Press, LLC.
- Swanson, M. W. (1977). The sanitation syndrome: bubonic plague and urban native policy in the Cape colony, 1900–19091. *The journal of African history*, 18(3), 387-410.
- Velegrinis, S., & Weller, R. (2007). The 21st-Century garden City? The metaphor of the garden in contemporary Singaporean urbanism. *Journal of Landscape Architecture*, 2(2), 30-41.
- Wang, Y. W., & Heath, T. (2010). Towards garden city wonderlands: New town planning in 1950s Taiwan. *Planning Perspectives*, 25(2), 141-169.
- Ward, S. (1992). *The Garden City: Past, Present and Future*. London: Spon Press
- Zaidman, M., & Kark, R. (2014). Garden Cities and Suburbs in Palestine: The Case of Tel Aviv. In L. Bigon & Y. Katz (Eds.), *Garden Cities and Colonial Planning: Transnationality and Urban Ideas in Africa and Palestine* (pp. 167-189). Manchester: Manchester University Press.

ליאורה ביגון היא פרופסור חבר בבית הספר לארכיטקטורה באוניברסיטת אריאל. סיימה M.A בהצטיינות בלימודי אפריקה באוניברסיטה העברית, ד"ר באדריכלות באוניברסיטת מנצ'סטר בבריטניה, ושני פוסטים באוניברסיטה העברית, במכון טרומן לקידום השלום ובמחלקה לגאוגרפיה. מתעניינת בהיסטוריה עירונית, באדריכלות ובתכנון עירוני באפריקה שמדרום לסהרה, גם ביחס למערב אירופה וישראל, וכן בתמות בקיימות חברתית עירונית באזורים אלו. מספרה האחרונים: תכנון גריד בפרקטיקות העיצוב העירוני בסנגל (עם א. רוס, ספרינגר, 2020); תרבויות שיום רחובות באפריקה וישראל (עם מ. בן-ארוס, רוטלדג', 2021); מגדלי בבל מקוטעים: אדריכלות פרדוקסלית ותשתיות עירוניות (עם ע. לנגטל, רוטלדג' 2023).

liorin@hotmail.com - liorabig@ariel.ac.il